

Білівненко С.М. (м. Запоріжжя)

Рибалки півдня України XVIII – XIX століття: запорозький спадок та новації

Історичне дослідження традицій рибальського промислу на Півдні України, переданого з покоління в покоління сучасним нащадкам запорозьких козаків

Одним з найбільш поширених і масових видів промислової діяльності як запорожців, так і інших груп українського населення у другій половині XVII-XVIII ст. було рибальство. Цілий комплекс джерел дав зробити висновок Д.Яворницькому, що з рибальства козацтво, особливо в період Старої й Олешківської Січі (1652-1734 рр.), харчувалося, одягалось, взувалося та забезпечувало себе зброєю.

Рибальством, особливо у XVIII ст., займалися в різні пори року, колективно й індивідуально, використовуючи різні способи вилову риби. Феодосій Макарецький зазначав, що рибалки утримували приручених видр, які виловлювали рибу й доставляли її своєму хазяїну [1, с.428].

У XVIII ст. на Дніпрі, Бузі, на узбережжях Азовського та Чорного морів у різних місцях згадуються рибні заводи, які працювали цілий рік. Для перебування там хазяїв і наймитів узимку будувалися хати, землянки, а влітку переважно вони жили в куренях. Для охорони промислів кіш у цих місцях утримував спеціальні пости, як і при соляних промислах. Переважно їх очолювали полковники. Так, при Гарді, згідно з описом 1774 р., для рибальського промислу утримувалася команда до 500 чол. у 50 куренях і двох хатах. У А. Скальковського та Д. Яворницького наявні різні пояснення слова «гард», то варто навести пояснення цього слова, що подається в документах XVIII століття: «гард – урочище, при якому запорожці з весни закладають між наявним у ріці великим камінням і островом мале каміння і, загативши таким чином всю ріку та зануривши на дно пліт, мають тут найкращий вилов вирузуба та рибця» [2, с.32].

Очевидно, головним завданням команд, що відряджалися кошем на рибний промисел, було не тільки оберігання промислів від можливих нападів татар, але й забезпечення безперебійної роботи підпорядкованих їм рибних заводів.

На превеликий жаль наявні в нашому розпорядженні матеріали не дозволяють установити загальну кількість рибних заводів, які знаходились на узбережжях Азовського та Чорного морів і по берегах місцевих рік. З опису земель, що відійшли згідно з умовами Кючук-Кайнарджійського договору до Російської імперії, тобто від річки Кам'янки на правому березі Дніпра до Дніпровсько-Бузького лиману і лівому березі Бугу до Гарду, довідуємося про 34 заводи. Однак, окрім Дніпра та його приток, у XVIII ст. запорожці виловлювали рибу в Азовському морі. Їхні рибні заводи згадуються на узбережжі Азовського моря від Берди до Єйської затоки. Є всі підстави вважати, що на східному узбережжі завели вони свої промисли під час перебування у складі Кримського ханства, тобто під час Олешківської Січі. Східне узбережжя Азовського моря, до Єйської коси, до 1746 р. знаходилося у віданні Єланецької паланки, що розташувалась на схід від Кальміуської.

Гільденштедт, проїжджаючи восени 1773 р. від Азова до Петрівської фортеці, побував на рибних заводах, що належали азовським, ростовським і таганрозьким купцям, донським і запорозьким козакам. За його спостереженнями, останні займалися рибальством не тільки в місцях, відведених їм згідно з сенатським указом 1746 р., тобто на захід від р. Кальміус, але й на Єйській, Довгій, Золотій та інших косах. У 60-х рр. XVIII ст. на північному узбережжі Азовського моря нараховувалося понад 40 рибних заводів [3, с.47].

В Азовському морі виловлювали білугу, осетра, севрюгу, стерлядь, шипа, сома, коропа, щуку, судака, ляща, чехоню, оселедця, тараню, камбалу та іншу дрібнішу рибу; в Дніпрі – переважно коропа, ляща, судака, щуку, виризуба, тараню, чехоню, чорнуху, окуня, бичків та ін. Значно менше – осетрів, білуги, чечуги, пістряги. У допливах Дніпра, озерах і ставках – здебільшого карасів і линів. Укладачі опису 1774 р. перераховують у Дніпровсько-Бузькому лимані 19 видів риби.

Варто підкреслити, що наприкінці XVIII ст. вилов риби в ставках значно збільшився, оскільки з розвитком млинарства зросла кількість ставків. За даними опису Катеринославського намісництва 1795 р., із 122 сіл Бахмутського повіту у 86 (70,4%) знаходилися ставки, а в деяких їх було по два і більше. В них розводили щук, окунів, сомів, коропів, линів, плотву та інші види риб.

У переважній більшості рибні заводи в другій половині XVIII ст. перебували в руках компаньонів (по 3-4 чол.), котрих на Запорозжжі називали «односумами». На літній сезон вони наймали 15-20 чол. бурлак, яких називали «тафою». Ці з ранньої весни й до пізньої осені працювали на промислах. Чимало з них залишалися на заводах і зимувати. Приходили вони сюди з різних регіонів України, в тому числі й Галичини [4, с.273].

Мандрівні записки Й. Гільденштедта і В. Зуева дозволяють відтворити в загальних рисах рівень оснащення рибних заводів і стан переробки на них виловленої риби. З опису Гільденштедта вилову риби в р. Дон мешканцями станиці Чучі видно, що в ріках наприкінці XVIII ст. рибу виловлювали переважно великими неводами без «мішків» для накопичення риби. Їх довжина досягала 130 сажнів, а ширина – 3-4 сажнів. По десять рибалок на кожному березі ріки тягли такий невід за течією, виловлюючи за один раз до 3000 штук риби, здебільшого дрібної. Білуга та осетр траплялися досить рідко. Неводи для вилову риби в морі були значно більші – до 800-1000 сажнів завдовжки та до 1,5 сажня – завширшки. Морські неводи мали посередині конічної форми мішок, до якого й потрапляла риба.

Крім неводів, на рибних заводах згадуються «каюки» (човни), шаплики та інший необхідний інвентар. Реєстр 1760 р. пограбованого під час татарського набігу майна на рибних заводах запорожців свідчить, що у більшості випадків на одного хазяїна промислу припадало по 2-4 неводи, 2-3 човни, 2-4 шаплики. Лише у козака Крилівського куреня Олексія Черевка «з товарищами» було пограбовано 12 неводів, 4 каюки, 8 шапликів і 968

пудів солі. Згідно з підрахунками В. Голобуцького, вартість пограбованого майна рибних промислів складала від 3,5 до 5 тис. крб. [5, с.79]

Гільденштедт у своєму щоденнику підкреслював, що вилов риби вівся різними способами. Під час нересту, коли до рік заходило з моря багато риби, її навіть виловлювали руками або вигрібали на берег лопатами.

Експонати виставки «Традиційні промисли запорожців» Національного заповідника «Хортиця»: Човни, видовбані із стовбура дерева, знаряддя лову (сіть та ятір), посуд для переробки та зберігання риби (вагани, діжки)

Виловлена риба частково продавалася свіжою місцевим мешканцям і приїжджим чумакам, а решта перероблялася. З осетрових добували ікру. Велика білуга, завдовжки до 4 аршинів (до 2 м 85 см), давала до 3 пудів ікри, котра з добавкою такої ж кількості солі продавалася по 80 коп. Рибу розрізали вздовж на декілька шматків і солили у великих ночвах. Пуд засоленої білуги продавався також по 80 коп. Внутрішня плівка міхура відділялася від зовнішньої (твердої), скручувалася й висушувалася, потім використовувалася для виготовлення клею. Клей приготувляли переважно з міхурів осетрів, севрюги, стерляді, шипа, сома та коропа. Однак найкращим вважався осетровий клей. Хрящеві зв'язки, що знаходилися вповодж хребта, висушувалися й продавалися під назвою «в'язиги» для приготування соусів.

Риба середньої величини (сом, короп, щука, судак, лящ, чехоня) розрізалася вздовж на дві частини й клалася в соляний розчин на 4 дні, після цього виймалася й просушувалася. Дрібну рибу розрізали, потрошили, нанизували, кожен вид окремо по 10 штук, на шнурок, що продівався через отвори очей. Після цього її також клали на 4 дні до соляного розчину й висушували на сонці [6, с.18].

Й. Гільденштедт, ознайомившись зі станом рибальства в Приазов'ї, висловлював велике здивування з багатства і дешевизни тут риби, незважаючи на перебування в Приазов'ї на той час російської армії. Тож не дивно, що на Дон, у Приазов'я за рибою направлялися мешканці різних районів України й Росії. А. Скальковський, який не тільки вивчав ці процеси за джерелами XVIII ст., але й мав можливість спостерігати за ними в першій половині XIX ст., зазначав, що «тисячі бурлаків і сімейних українців із всіх кінців Західної і Південної Русі йшли на Дон пішо й тягло для вилову та купівлі риби» [7, с.8].

В жовтні 1765 р. до Бахмутської соляної контори звернувся син місцевого солевара Іван Ілляшенко за дозволом на поїздку з п'ятьма «робітниками» на десяти волових возах до м. Черкаська для «вилову та купівлі риби» терміном на один рік. З цього факту випливає, що за рибою на Дон і коси Азовського моря йшли не лише заробітчани-бурлаки, але приїжджали хазяї разом із своїми робітними людьми і вилов риби становив основний вид їх заняття протягом тривалого часу.

Взаємостосунки володільців рибних заводів і їх наймитів у другій половині XVIII ст. на матеріалах архіву коша Запорозької Січі детально простежив В. Голобуцький. Він прийшов до висновку про розподіл праці на сапетних заводах. Виловлювали рибу неводники та забродники. Зайнятих на обробці риби робітників називали служителями або молодиками. Одні з них потрошили її, відділяючи жир та ікру. Інші – випотрошену рибу мочили в лимані (навесні в холодній воді декілька днів, влітку в теплій – кілька годин), після цього робили на ній надрізи і солили, а відтак «банили» в воді і в'ялили на сонці. Треті готували ікру: в першу чергу, щоб відділити її від перепонок, протирали крізь решето, а після цього солили і клали в діжки. Простоявши деякий час в діжках, вона виставлялася на сонце, де утримувалася до того часу, поки не покривалася твердою кіркою. Четверті – виготовляли клей. Звідси автор зробив висновок, що сапетні заводи складали «своєрідну мануфактуру, хоч, може, найпростішу» [8, с.44].

Всі зайняті на промислах робітні люди працювали переважно за оплату «з половини», тобто одна половина доставалася хазяїну промислів, друга – найманим робітникам. Цю форму оплати автор вважав не вигідною для найманих робітників, бо інколи їм доводилося збувати свою частку хазяїну по значно нижчих від ринкових цінах. Більш вигідною для найманих робітників автор вважав грошову оплату, котра практикувалася порівняно менше в рибальських артілях. Взагалі взаємостосунки між власниками сапетних заводів і їх наймитами дослідник був схильний розглядати як прояв зародження нових форм експлуатації чужої праці. Якщо до висновку автора про половинщину як своєрідну форму феодалної експлуатації робітних людей рибних промислів поставитись критично, бо не завжди (за свідченням джерел) робітним людям доводилося зароблену рибу збувати своєму хазяїнові, то оцінка грошової оплати як прояву нових форм

експлуатації рибалок не викликає сумнівів. Тут, звичайно, відсутній будь-який позаекономічний фактор. Доказом цього можуть служити розповіді самих наймитів. Наприклад, козак Касян Чабаненко повідомляв, що він «найнявся в сапет» до козака Павла Пашка за 15 крб. від Великого Посту до Пилипового, тобто з ранньої весни й до пізньої осені.

Заслуговує на увагу й те, що володільцями сапетних заводів виступала не тільки козацька старшина, але й прості козаки. Врахувавши той факт, що, згідно з підрахунками В. Голобуцького за даними реєстру пограбованого татарами в 1760 р. майна рибних промислів у середньому їх оснастка коштувала не менше 500 крб., то можна зробити висновок, що їх прибутки були немалими [9, с.38].

Враховуючи те, що пануючою формою користування рибними угіддями на річках Дніпрі і Дністрі в кінці XVIII ст. була експлуатація цих водних територій не власниками, а орендарями, в найбільше уваги приділимо саме висвітленню основних умов та форм оренди. За спостереженнями етнографа поширеними були два види оренди: довготривала, на час від трьох до шести років, і короткотривала – на один рік і менше. Відповідно спостерігалася й постійна тенденція зростання орендних цін на рибні угіддя. Так, у 1798 р. ціни на всі водні рибні угіддя у Херсоні були однакові і коштували 25 крб., а наприкінці 50-х рр. XIX ст. за угіддя лише Дніпра вже брали 281 крб. 50 коп. [10, с.338]. П. Рябков зазначав, що йому неодноразово доводилося вислуховувати розповіді рибалок про те, як «береговолодільці» силоміць вилучали у них сітки, і псували їх, якщо ловля здійснювалася без їхнього дозволу. Загалом, за свідченням рибалок, які записав П. Рябков, «вільного лову» залишалася тільки сітки на чотири (біля 200 сажень), тобто на самій середині лиману [11, с.337].

Таким чином, на кінець XVIII ст. вільний лиманний промисел поступово став замінюватися платним, при цьому, згідно даних П. Рябкова, спостерігалася така тенденція – чим ближче до дніпровських угідь, тим суворішими були «береговолодільці» й умови оренди, а отже й важчим становище рибалки, і навпаки, чим ближче до Очакова, тим усвідомлення права на вільний промисел як у рибалок, так і у «береговолодільців» ставало більш стійким.

У тісному зв'язку з орендою рибальських угідь знаходився й процес збуту риби та встановлення цін на неї. П. Рябков звертав увагу на те, що і в цьому відношенні становище простого рибалки було залежним і не вигідним. Так, рибалка, коли мова йшла про оренду рибних угідь, дуже часто змушений був відповідно до умов оренди, збувати рибу власникові або ж їх орендареві за заниженими цінами. Окрім того, в більшості випадків між рибалкою і споживачем риби стояв посередник, так званий «рибаса», – якщо він був скупником і продавцем, чи «шепотинник», – якщо він скуповував рибу для іншої особи. Особливо у великій залежності від посередників знаходилися ті рибалки, що займалися своїм промислом на водних угіддях, розташованих далеко від основних центрів збуту риби (Одеса, Миколаїв, Очаків, Акерман, Херсон і Станіслав). У своєму дослідженні П. Рябков наводить і реальні цифри прибутку, який міг отримати рибаса. Так, на початку великого посту одна особа закупила партію судака (600 пудів) по 80 коп. за пуд, а продала її в Одесі по 3 крб. 80 коп. за пуд. При цьому за перевіз товару вона заплатила 30 крб., інші розтрати склали 60 крб. Таким чином, було отримано чистого прибутку в 1 тис. 710 крб. або 300% за один тиждень [11, с.336].

На ціну риби суттєво впливав і кліматичний фактор. Зокрема, в період літньої спеки, коли риба швидко псувалася, ціна на неї різко падала. Такий стан був зумовлений ще й тим, що більшість рибалок не мала бажання витратити гроші на сіль, а частіше – не мала коштів на це. Під час дослідження етнограф дійшов висновку про необхідність термінового врегулювання рибного промислу на лиманах Чорного моря та річках, що у нього впадають, оскільки подальше безгосподарне і хижацьке ставлення до рибних ресурсів могло призвести до їх знищення. Особливо негативну роль у цьому, на думку П.

Рябкова, відігравали два фактори: застосування рибалками хижацьких засобів риболовства (коти, котци, гарди) та подальше зростання експлуатації рибалок «береговолодільцями», що змушувало першого вдаватися до безгосподарного винищення рибного царства з метою покриття значних витрат на промисел.

Окрім того, на розгляд комісії П. Рябков запропонував і ряд заходів, спрямованих на врегулювання рибного промислу, серед яких: встановлення десятисаженої берегової смуги, яка повинна була бути вилучена із приватної власності; введення положення про заповідні зони; встановлення офіційних термінів заборони вилову риби (наприклад, в період її нересту); заборона хижацьких засобів ловлі риби тощо [11, с.338].

Згідно з А. Скальковським рибальство було головним джерелом, набагато важливішим за землеробство, для прожиття бувших запорожців. Щодо соціальних об'єднань рибалок, то за Ф. Щербиною риболовецькі ватаги колишніх запорожців за своєю організацією поділялися на два види: перший – організовані власне із запорожців, вони напевне носили комуністичний характер, другий – так звані «тафи», які керувалися «господарями». Такі ватаги були притулком не лише козаків, але й різного роду бродяг. Після знищення Запорозької Січі напіввійськова організація риболовецького промислу занепала, однак сам промисел не зник, більше того хоч і у зміненому виді, але збереглися його основні соціальні об'єднання.

Згідно з даними зафіксованими П. Рябковим у XIX ст., всі артїлі, як і раніше, поділялися на два види: перший – артїлі, в яких засоби праці і капітал належав усім її членам; другий – артїлі, в яких її члени брали участь лише своєю працею, засоби ж виробництва знаходились в руках підприємця, який у більшості випадків був і представником капіталу.

Основними формами артїлі першого виду на Дніпрі і Дністрі були компанії (кумпанії) і товариства. Як зазначають етнографи, суттєвої різниці між компанією і товариством не було, однак товариство передбачало більшу солідарність її членів, а відтак і більш міцний та довготривалий союз [12, с.47].

При цьому в особливу групу виокремимо товариства бурильників або третників, які діяли на Бузькому лимані і відрізнялися від інших товариств значною усталеністю. Товариства ці займалися виключно ловлею бичків і тюльки. Основним знаряддям ловлі у них було бурило, яке становило собою різновид великого волока або бредня, ним можна було ловити рибу на глибоких місцях з човна. Товариство бурильників виникало шляхом запрошення власником човна і бурила собі на допомогу двох рибалок працювати з паю [11, с.52].

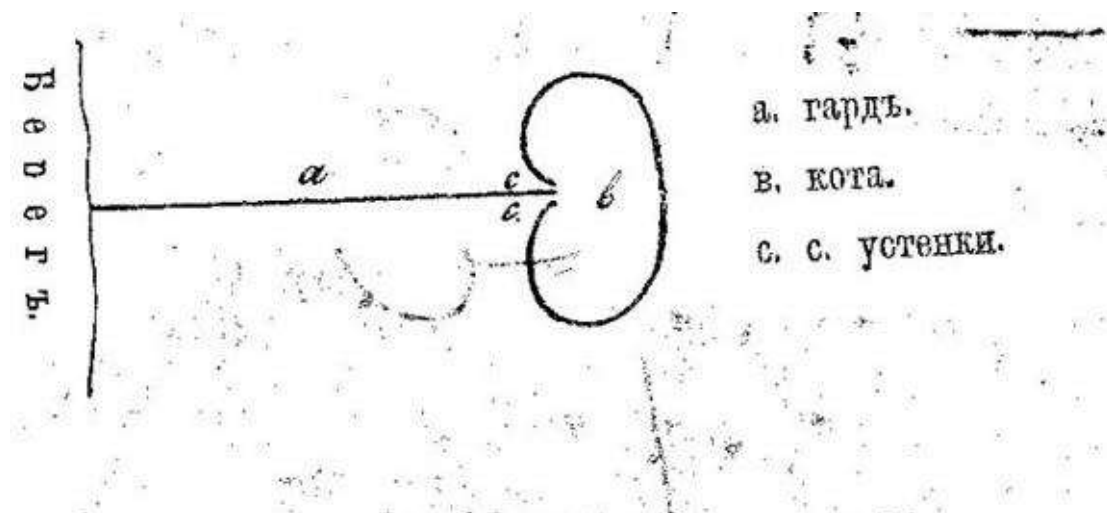
Більшість компаній організовувалися переважно зимою, до початку весняної ловлі, терміном на літо й осінь. До Покрови ніхто із співучасників компанії не мав права виходити із її складу, після ж Покрови, кожен був вільний у своїх діях і міг перейти до іншої компанії.

Артїлі другого виду були представлені у формі «таф» або «тах». У таких артїлях інтереси її членів знаходилися у великій залежності від волі особи-підприємця, в руках якого знаходилися засоби ловлі й капітал. Тафа могла бути на окладі, або працювала з паю. На чолі тафи обов'язково стояв отаман, якого або самостійно обирали члени тафи, або ж призначав господар. Отаман виконував функції посередника між тафою і її господарем, а також ніс відповідальність за збереження засобів ловлі та її успіх [11].

В цілому, відповідно до статистичних даних наведених Зуєвим, у 1789 р. на території Дніпровського і Дністровського лиманів діяло 3 тис. 933 риболовецьких господарств, а кількість виловленої ними протягом 1789 р. риби становила 1 млн. 415 тис. 682 пуди на суму 2 млн. 16 тис. 922 крб. При цьому слід зазначити, що найбільше пудів риби було виловлено за допомогою таких рибальських знарядь як волок, невід, ятір, ката, сіть, серед яких перше місце належить – неводу, друге – сітям, і третє – волоку [11, с.339].

До маловідомих засобів ловлі риби на Дніпрі в другій половині XIX ст., згідно із спостереженнями дослідників, відносилася орія або оріль. Для застосування орії необхідний був швидкоплинний човен – каюк й два рибалки. Сама орія за своїм зовнішнім виглядом нагадувала мішок або матню від невода, її довжина становила від 3 до 4 сажень, а глибина 3 сажні, складалася ж вона із нитяної сітки. Зазвичай орію використовували переважно для нічного рибальства [11]. Окрім орії, маловідомою в цей час для більшості рибалок Дніпра була й тягуля, яка тільки в 70-х рр. XIX ст. була завезена з Дунаю у Дністровський лиман. Тягуля являла собою сіть, зшиту із двох кусків, які мали довжину в осаді 25-30 сажень, а її висота становила 2 сажня [11].

В окрему групу засобів ловлі риби виділяємо ті з них, основою конструкції яких були гачки. Гачкові засоби поділялися на самоловні та наживні, тобто гачки без приманки (самолови) і гачки з приманкою (переміти, кармаки тощо).

Малюнок найпримітивнішої «коти»
з книги Рябкова П.З. «Рибальство в Херсонській губернії» 1890р.

До найбільш згубних для риби та хижацьких за своїм характером й наслідками відносимо коти, котци, лави та марафети. На Дніпрі кота з'явилася порівняно недавно. У 1827 р. вона була «занесена сюди з Дуная якимось Семеном...». Спочатку над котниками глузували, а потім почали дивуватися, як це таким нехитрим знаряддям ловиться риба. Ідея коти (слова кота або котца нагадують сл. куток, куточок) – заманити рибу у таку пастку (куточок), із якої вона б уже не могла вийти, тобто перекиривши їй шлях, за задумом рибалки, примусити її йти спочатку вздовж довгого забору (гарди), а потім через вузький отвір ввійти в невеличкий куточок, оточений таким самим гардом, звідкілья її потім уже легко вибрати руками. Найпримітивніша кота складалася із гарди, коти і клітки. У більшості випадків усі ці частини виготовлялися із комишу, інколи із комишу і дерева. Деякі рибалки не задовольняючись котами – одиночками, виставляли їх по декілька разом, утворюючи системи, які отримали назву лав, про які можна сказати одне – рідко яка риба втече від них. Не дивлячись на те, що рибалка двічі на день, вранці і ввечері, вибирав із коти рибу, там відбувалася жахлива картина. Це пов'язано з тим, що до коти, яка є відносно невеликою за об'ємом, потрапляли як мирні, так і хижі риби, качки, черепахи та жаби. У такій ситуації риба з ікрою і молочком давила одна одну й достроково випускала ікру, яка частково осідала на дно і змішувалася з мулом та ікрою інших риб, а частково тут же поїдалася жабами [11].

У результаті застосування таких хижацьких засобів ловлі, кількість риби, що водилася в Дніпрі, наприкінці XIX ст. катастрофічно зменшилася, що, в свою чергу, призвело до поступового занепаду риболовецького промислу й перетворення його із основного в

допоміжний вид господарства українців. Більше того, застосування кот стало також безпосередньою перешкодою на шляху природного відновлення риби, що у майбутньому могло призвести взагалі до винищення і зникнення певних видів риби.

Рибальство – одне з традиційних запорозьких промислів – основа господарського добробуту значної кількості населення Запорозьких Вольностей. Риба завжди була одним з головних предметів запорізької торгівлі. Наявність багатих рибних угідь Дніпровського та Бузького басейнів робило їх ласим шматком для приватних осіб. Відразу по зруйнуванню Запорізької Січі розгорілася боротьба між крупними сановниками російської держави за володіння запорізькими рибними угіддями.

Разом з тим, зміна власників запорізьких рибних угідь мало позначилася на продовженні запорозької традиції рибного промислу. Зберігається технологія запорозького рибного промислу. На півдні усталеною стає розуміння запорозького рибного заводу. Навіть після втрати своєї назви заводи азовського та чорноморського узбережжя стають осередками збереження рибальської традиції запорозьких козаків. Цьому сприяють і активно діючі рибні заводи Чорноморського та Азовського козацьких військ. Сезонний відхід населення південного краю на заробітки до рибних заводів, перетворював їх на осередки не тільки збереження, а й передачі та поширення запорозької побутової традиції на півдні України.

Джерела та література

1. Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Днепропетровск, 2000.
 2. Бастрыга И., Лыман И. Начала истории Бердянска. – Запорожье., 2002.
 3. Яворницький Д.І. До історії Степової України. – Дніпропетровськ, 1929.
 4. Козирев В.К. Записки В. Зуева про рибні промисли запорозьких козаків [Зуев В. О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче рыбном] // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII-XIX століття. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6.
 5. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 2004.
 6. Устное повествование, бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. — Днепропетровск, 1991.
 7. Скальковский А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715-1847). – Б/м и б/д.
 8. Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995.
 9. Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1998.
 10. Яворницький Д. Вольності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис // Твори. – Т. 2. – К.; Запоріжжя, 2005.
 11. Печериця Т.В. П. Рябков – дослідник риболовецького промислу Півдня України // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. – К., 2001. – У 2 ч. – Ч. 1.
- Сапожников І.В. Матеріали з історичної географії та етнографії дельти Дунаю (до 170-річчя скасування Задунайської Січі). – Іллічівськ, 1998.